

ADAM FITAS

JÓZEF MACKIEWICZ – CZAS NA REAKTYWACJĘ. KRÓTKI REKONESANS I PROPOZYCJA BADAWCZA

Abstrakt. Artykuł przedstawia krótki rekonesans badawczy dotyczący recepcji twórczości Józefa Mackiewicza w Polsce, a także postuluje nowe odczytania tego pisarstwa. Jego współczesna „reaktywacja” powinna, po pierwsze, objąć nowo odkryte i opublikowane teksty autora *Drogi donikąd* (zwłaszcza publicystykę i korespondencję), po drugie, uwzględniać współczesne metody badawcze, które wydają się szczególnie adekwatne w stosunku do tej twórczości. Autor sugeruje, że takimi metodologiami są geopoetyka, ekokrytyka oraz poetyka sensualna. Zarys projektu takich badań został zaproponowany na końcu artykułu.

Słowa kluczowe: Józef Mackiewicz; realizm; komunizm; natura; ekokrytyka; geopoetyka; poetyka sensualna

JÓZEF MACKIEWICZ – TIME TO REACTIVATE. SHORT RECONNAISSANCE AND RESEARCH PROPOSAL

Abstract. The article presents a short research reconnaissance concerning the reception of Józef Mackiewicz’s work in Poland and also postulates new readings of this writing. Its contemporary “reactivation” should, firstly, include newly discovered and published texts by the author of *Road to Nowhere* (especially journalism and correspondence), and secondly, take into account contemporary research methods that seem particularly adequate in relation to this work. The author suggests that such methodologies are geopoetics, ecocriticism, and sensual poetics. An outline of such research project is proposed at the end of the article.

Keywords: Józef Mackiewicz; realism; communism; nature; ecocriticism; geopoetics; sensual poetics

Prof. dr hab. ADAM FITAS – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Literaturoznawstwa; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: fitamka@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2523-0924>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Kiedy zacząłem się zastanawiać nad napisaniem poniższych uwag, minął właśnie rok 2022, ogłoszony przez polski Sejm „Rokiem Józefa Mackiewicza” ze względu na przypadającą w nim 120. rocznicę urodzin pisarza. W tym czasie miałem okazję uczestniczyć w kilku konferencjach poświęconych autorowi *Kontry*, organizowanych zarówno w kraju (Warszawa, Wrocław), jak i za granicą (Londyn, Wilno). Spotkania te jeszcze bardziej umocniły mnie w przekonaniu o konieczności nowego odczytania nie tylko najważniejszych ksiązek pisarza, lecz także całej jego twórczości. Sytuacja ta nie zmieniła się w roku 2025, kiedy moje uwagi dojrzały do wersji syntetycznej, którą chciałbym tu podzielić się z czytelnikami. W międzyczasie ukazało się, co prawda, kilka ksiązek stanowiących głównie pokłosie wymienionych wcześniej spotkań, ale nie zmieniły one ogólnego stanu rzeczy w mackiewiczologii¹.

Istnieją, moim zdaniem, dwie podstawowe przyczyny skłaniające do konieczności ponownego otwarcia badań nad autorem *Drogi donikąd*. Po pierwsze, zachęca do tego przyrost kolejnych źródeł, czyli publikacja w ostatnich latach wielu ważnych tomów dzieł Mackiewicza (na progu krajowej recepcji w roku 1989 było ich nieco ponad dziesięć, teraz jest ich trzydzieści siedem). Po drugie, w literaturoznawstwie pojawiły się orientacje badawcze, których metodologia nie tylko koresponduje z problematyką i poetyką prozy autora *Karierowicza*, lecz także wydaje się bardzo pomocna w nowoczesnej i odkrywczej lekturze jej.

Nim jednak przejdę do szkicowego zarysowania tych dwóch przyczyn, chciałbym jeszcze chwilę zatrzymać się nad dotychczasową recepcją twórczości Wilnianina.

RZUT OKA WSTECZ

Pisarstwo Józefa Mackiewicza, po dekadach obwarowanego cenzurą milczenia w PRL-u, miało w kraju swój spektakularny debiut w późnych latach 80.

¹ Zob. Dobrosława Platt, red., „*Piękno i smutek tych wszystkich rzeczy...*”. *Józef Mackiewicz. Materiały z sesji naukowej, zorganizowanej z okazji 80 lat działalności Biblioteki Polskiej POSK w Londynie* (Londyn: Biblioteka Polska POSK, 2023); Iona Lewandowska i Andrzej Pukszo, red., *Wilnianie, świadkowie Katynia, emigranci. Stanisław Swianiewicz i Józef Mackiewicz* (Wilno: Instytut Polski w Wilnie–Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie” im. Jana Olszewskiego–Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2023); Małgorzata Misiak, red., *Sam jeden i inni. Wrocławskie odczytania twórczości Józefa Mackiewicza* (Warszawa: IPN, 2024); Małgorzata Ptasińska, red., *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice* (Warszawa: IPN, 2024 [właśc. 2025]).

ubiegłego wieku (głównie po śmierci pisarza w 1985 r.), naturalnie wtedy jeszcze w wydawnictwach drugoobiegowych². Był to prawdziwy festiwal twórczości pisarza (liczba przedruków ustępowała miejsca jedynie Miłoszowi) odkrywanego w konkretnym czasie, w którym jego antykomunistyczna postawa i zakazane „książki zbójce” uzyskały niewątpliwie swoje wartości sytuacyjne³. Już w prasie podziemnej pojawiły się też pierwsze szkice krytyczne dotyczące Mackiewicza, a także polemiki wokół jego osoby. Zarówno jednak one, jak i rozwijająca się już oficjalna recepcja tej twórczości po przełomie 1989 r. zostały zdominowane przez problematykę związaną z biografią i postawą autora *Kontry*. W cieniu tego odbioru o profilu wyraźnie biograficzno-historycznym czy publicystycznym pozostawały rozpoznania *stricte* literaturoznawcze dotyczące aspektów estetycznych (poetyka, artyzm) jego prozy. Widać to bardzo dobrze w pierwszej i założycielskiej dla krajowej mackiewiczologii⁴ monografii Włodzimierza Boleckiego z 1991 r.⁵ W większości wypełnia ją bowiem rzetelne wyjaśnienie tzw. sprawy Józefa Mackiewicza, związanej z oskarżeniami pisarza o rzekomą kolaborację z Niemcami w czasie II wojny światowej. Co prawda, znalazło się tu też miejsce na rzeczowe omówienie najważniejszych powieści pisarza i głównych tez jego pisarstwa, ale już w trybie bardziej streszczająco-informacyjnym, bez wchodzenia w arkana literaturoznawczego rzemiosła. W pełni świadom takiego charakteru własnego przedsięwzięcia był sam badacz, zaznaczając we wstępie do pierwszego wydania, że mamy do czynienia z „przewodnikiem” po życiu i twórczości Mackiewicza, a w rozszerzonej edycji dodając podtytuł: „zarys monograficzny”.

² Zob. Mirosław A. Supruniuk, „Antykomunista w drugim obiegu, czyli dlaczego Józef Mackiewicz nie pisał do podziemnej prasy w Polsce”, w: *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice*, red. Małgorzata Ptasńska (Warszawa: IPN, 2024), 214–230.

³ Zob. Andrzej Stoff, „Wartości sytuacyjne dzieła literackiego”, w: *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze. Studia*, red. Stefan Sawicki i Andrzej Tyszczyk (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1992), 111–135.

⁴ Trzeba bowiem pamiętać, że recepcja twórczości Józefa Mackiewicza, nie licząc okresu międzywojennego (też „krajowego”), niezależnie i w imponującym tempie przyrastała na emigracji, zwłaszcza od lat 50. XX wieku, kiedy to pisarz opublikował pionierską monografię o zbrodni katyńskiej i zadebiutował jako powieściopisarz.

⁵ Jerzy Malewski [Włodzimierz Bolecki], *Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu* (Kraków: Arka, 1991). Widniejący na okładce pierwszego wydania monografii Jerzy Malewski to pseudonim drugoobiegowy warszawskiego badacza, który pod tym imieniem uczestniczył też bardzo aktywnie w anonsowanej tu podziemnej recepcji twórczości Mackiewicza. Rozszerzone i poprawione wydanie monografii ukazało się w 2007 r., a najnowsze, nieznacznie tylko skorygowane, w 120. rocznicę urodzin pisarza. Zob. Włodzimierz Bolecki, *Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu. Zarys monograficzny*, wyd. 2 uzup., popr. i rozsz. (Kraków: Arcana, 2007).

Obok tej publikacji, do dziś „fundamentowej” dla badań nad twórczością autora *Kontry*, w pierwszych dwóch dekadach po 1989 r. pojawiło się kilka ważnych książek i szereg artykułów, w których starano się przekroczyć ten wstępny model lektury. Myślę tu zarówno o pierwszym wydawnictwie zbiorowym poświęconym pisarstwu Mackiewicza⁶, jak i o monografiach aspektowych Marii Zadenckiej, Adama Fitasa czy Waława Lewandowskiego⁷, a także o wielu ważnych szkicach na temat prozy pisarza pióra takich literaturoznawców jak między innymi Jan Zieliński, Jerzy Jarzębski, Jacek Trznadel, Aleksander Fiut, Andrzej Stanisław Kowalczyk, Marek Zybura. Spory wybór z tych tekstów został przypomniany w obszernym tomie (zawierającym także wybraną recepcję emigracyjną) *Józef Mackiewicz i krytycy*, przygotowanym pod redakcją ostatniego z wymienionych badaczy⁸. Nie miejsce tu na szczegółową charakterystykę tego etapu recepcji; zaznaczę jedynie, że wszystkie te publikacje opierały się głównie na podobnym, opublikowanym do końca XX wieku, korpusie tekstów Mackiewicza oraz zasadniczo nie wychodziły metodologicznie poza zasięg tradycyjnych orientacji badawczych. Do tego stanu rzeczy nawiązywał Bolecki w drugim, znacznie poszerzonym wydaniu *Ptasznika z Wilna* (z 2007 r.), kiedy w dopisanym krótkim rozdziale zatytułowanym „Nowoczesność Mackiewicza” diagnozował: „Twórczość Józefa Mackiewicza, przez dziesięciolecia zakazana, eliminowana i przemilczana, czeka dziś na ponowne odkrycie i **zupelnie nowe odczytanie**”⁹.

Choć mamy obecnie już połowę trzeciej dekady XXI wieku i od wybrzmienia powyższego apelu przeminęło całe pokolenie, jego sens pozostaje aktualny. Nie znaczy to, że w tym czasie nie ukazały się żadne istotne teksty dotyczące twórczości pisarza, ale najczęściej rozwijały one badania mackiewiczologów podjęte wcześniej i osadzone w okrzepłych już tradycjach metodologicznych¹⁰.

⁶ Marek Zybura, red., *Nad twórczością Józefa Mackiewicza* (Warszawa: Baza, 1990).

⁷ Zob. Maria Zadencka, *W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych*. Florian Czarnyszewicz, Michał Kryspin Pawlikowski, Maria Czapska, Czesław Miłosz, Józef Mackiewicz (Uppsala: Uppsala University, 1995); Adam Fitas, *Model powieści Józefa Mackiewicza* (Lublin: TN KUL, 1996 [właśc. 1997]); Waław Lewandowski, *Józef Mackiewicz. Artyzm. Biografia. Recepcja* (Londyn: Kontra, 2000).

⁸ Marek Zybura, red., *Józef Mackiewicz i krytycy. Antologia tekstów* (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2009).

⁹ Bolecki, *Ptasznik z Wilna*, 885. Pogrubienie w oryginale.

¹⁰ Myślę tu między innymi o kolejnej książce Marii Zadenckiej: *Obrazy suwerenności. O wyobraźni politycznej w literaturze polskiej XIX i XX wieku* (Warszawa: IBL PAN, 2007); oraz o książkach zbiorowych: Nina Kozłowska i Małgorzata Ptaszińska, red., *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej* (Warszawa: IPN, 2011); Krzysztof Ruchniewicz i Marek Zybura, red., *Józef Mackiewicz (1902–1985). Świadek „krótkiego stulecia”* (Łomianki:

Poza nielicznymi, ale wartymi odnotowania wyjątkami¹¹ nie pojawiły się w odczytaniach pisarza żadne nowe spojrzenia badawcze, wciąż nie bierze się też pod uwagę – tak jak na to zasługują – publikowanych w ostatnich latach kolejnych tomów prozy Mackiewicza, które znacząco poszerzają horyzonty patrzenia na problemy tej twórczości¹².

MACKIEWICZIANA DZISIAJ

Myślę jednak, że nawet Bolecki, badacz niewątpliwie najlepiej zorientowany w twórczości Mackiewicza na progu naszej trzeciej niepodległości, nie zdawał sobie do końca sprawy, że istotnie słowa „przewodnik” czy „zarys”, którymi opatrzył swojego *Ptasznika z Wilna*, będą najlepiej odpowiadać naszemu stanowi wiedzy na temat pisarza w tamtym czasie. Ani historycy, ani literaturoznawcy zajmujący się Mackiewiczem bardziej profesjonalnie nie

Wydawnictwo LTW, 2013). Między innymi kulisom słabej recepcji książek Mackiewicza obszerne studium poświęcił Grzegorz Eberhardt: *Pisarz dla dorosłych. Opowieść o Józefie Mackiewiczu* (Wrocław: „Lena”–Stowarzyszenie „Solidarność Walcząca”, 2008). W ostatnich latach zob. też nowe książki Fitasa: Adam Fitas, *Patriota pejzażu. Studia i szkice do portretu Józefa Mackiewicza* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019); Adam Fitas, *Tylko prawda jest ciekawa. O twórczości Józefa Mackiewicza* (Kraków–Warszawa: Instytut Literatury–Wydawnictwo UKSW, 2019).

¹¹ Do takich wyjątków potwierdzających regułę zaliczam na przykład wątek postkolonialny w badaniach nad Mackiewiczem. Zob. przywołujący cały ten wątek szkic Izabeli Surynt, „Dzika kraina bagien i rojstów. O konstrukcjach Wschodu w reportażach Józefa Mackiewicza”, w: *Józef Mackiewicz (1902–1985). Świadek krótkiego stulecia*, red. Krzysztof Ruchniewicz i Marek Zybura, (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2013), 41–71, a zwłaszcza pewne aspekty związane z poetyką sensualną czy dotyczącą nieantropomorficznych aspektów prozy Mackiewicza w niedawno opublikowanej monografii Katarzyny Bałzewskiej: *Przestrzenie totalitarnego zniewolenia. Doświadczenie wojny i okupacji w twórczości Józefa Mackiewicza* (Warszawa: Instytut Pileckiego, 2020). Bałewska ciekawie zresztą kontynuuje to nowe spojrzenie, rozszerzając je metodologicznie o „socjologię rzeczy” i stosunek do tradycji, w opublikowanych niedawno zbiorach krótkich esejów: Katarzyna Bałewska, *Miejsca i rzeczy. Szkice o twórczości Józefa Mackiewicza* (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2024); Katarzyna Bałewska, *Józef Mackiewicz a tradycja romantyczna* (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2025). Jeśli chodzi o publicystykę Mackiewicza, pewne nowe tony można usłyszeć w książkach Grzegorza Łukomskiego: *Józef Mackiewicz (1902–1985). Intelktualista u źródeł antykomunizmu ideowego* (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2019); Grzegorz Łukomski, *Józef Mackiewicz (1902–1985). Antykomunizm jako imperatyw kategoryczny* (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2022).

¹² Dobrym przykładem wydawniczym potwierdzającym ten stan rzeczy jest obszerna monografia opublikowana przez IPN z okazji roku pisarza: Kazimierz Maciąg, *Sam jeden. Józef Mackiewicz – pisarz i publicysta* (Warszawa: IPN, 2021). Jej autor nie tylko nie uwzględnił w swoim ujęciu wielu źródeł opublikowanych w ostatnich latach, lecz także nie zaprezentował próby nowego odczytania prozy pisarza.

mieli pełnej świadomości, ile jego tekstów pozostaje nieznanymi – bądź to ze względu na ich rozproszenie po wielu polskich i zagranicznych pismach emigracyjnych, bądź z uwagi na używanie przez autora nierozszyfrowanych dotąd pseudonimów, bądź wreszcie z powodu zaginięcia części tej spuścizny. Nasz obraz pisarza powstawał głównie na podstawie przedwojennego zbioru reportaży *Bunt rojstów*, wydawanych na emigracji powieści i książek publicystycznych, a także dwóch pierwszych wyborów-retrospektyw z jego reportaży oraz artykułów, ogłoszonych w latach osiemdziesiątych¹³. Ten wizerunek – jeśli użylibyśmy porównania do malarstwa – przypominał pierwszy szkic sylwetki, szkic wyraźnie zarysowany, ale wciąż pełen jeszcze białych plam i pozbawiony barwnych wypełnień poszczególnych elementów przyszłego portretu.

Dziś, po czterech dekadach, dzięki kolejno wydawanym przez londyńskie Wydawnictwo Kontra tomom, od pewnego czasu zaopatrzonemu w ważny aparat komentarzy przypisowych (głównie Niny Karsov), portret ten przybiera postać znacznie pełniejszego obrazu. Ostatnio wydane tomy (35, 36 i 37) dzieł Mackiewicza¹⁴ zawierają korespondencję z polskimi, rosyjskimi i litewskimi adresatami oraz wyraźnie sygnalizują, że ta wielka edycja zbliża się powoli do końca. A otrzymaliśmy przez te lata istotne rozwinięcia i uzupełnienia w porównaniu ze stanem badań na początku krajowej recepcji pisarza. *Bunt rojstów* uzyskał bogate tło najpierw w postaci dwóch obszernych tomów ułożonej chronologicznie publicystyki międzywojennej pisarza¹⁵ (z której gros tekstów to reportaże), a następnie w zredagowanych tematycznie jej uzupełnieniach¹⁶. Wypowiedzi pisarza o charakterze dyskursywnym, znane z dwóch przed chwilą wymienionych wyborów z lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, również zostały poszerzone o rozległy kontekst artykułów pisanych przez Mackiewicza od wybuchu II wojny aż po ostatnie jego publikacje. Doszły

¹³ Józef Mackiewicz, *Fakty, przyroda i ludzie* (Londyn: Kontra, 1984); Józef Mackiewicz i Barbara Toporska, *Droga Pani...* (Londyn: Kontra, 1984).

¹⁴ Józef Mackiewicz i Barbara Toporska, *Wielka niewiadoma. Listy do i od różnych osób* (Londyn: Kontra, 2022); Józef Mackiewicz, Sergiusz Woyciechowski, Borys Kowerda i in., *Listy* (Londyn: Kontra, 2024); Józef Mackiewicz, Barbara Toporska, Stasys Lozoraitis i Wincenta Lozoraitis, *Listy* (Londyn: Kontra, 2025).

¹⁵ Józef Mackiewicz, *Bulbin z jednosiela* (Londyn: Kontra, 2001); Józef Mackiewicz, *Okna zatkałe szmatami* (Londyn: Kontra, 2002).

¹⁶ Józef Mackiewicz, *Gest rycerskiej tradycji* (Londyn: Kontra, 2020); Józef Mackiewicz, *Najstarsi tego nie pamiętają ludzie* (Londyn: Kontra, 2021); Józef Mackiewicz, *Nie wychylać się!* (Londyn: Kontra, 2021); Józef Mackiewicz, *Wrzaski i bomby* (Londyn: Kontra, 2021).

więc cztery tomy artykułów ułożonych chronologicznie¹⁷ i kilka dodatkowych, które kontynuują tematy rozpoczęte jeszcze w Dwudziestoleciu¹⁸.

Gros tych publikacji wybrano po żmudnych kwerendach czasopism, ale są przecież i takie, które szczęśliwie odnaleziono, jak bardzo ważne teksty z programowej publicystyki pisarza zebrane w tomach *Prawda w oczy nie kole* czy *Optymizm nie zastąpi nam Polski*, a także jeden z numerów wydawanego przez niego w 1944 r. w Krakowie pisma „Alarm”¹⁹. Podobnie rzecz się miała z wieloma tekstami Mackiewicza pisanymi dla wileńskiego „Słowa” – tu przełomowe okazały się ustalenia wydawców (głównie Michała Bąkowskiego²⁰) dotyczące używanych przez pisarza pseudonimów. Poza tym otrzymaliśmy kolejny tom opowiadań opartych na motywach autobiograficznych²¹, polską wersję słynnej pierwszej autorskiej monografii o Katyniu²² oraz obfite zbiory niezwykle interesującej korespondencji pisarza, począwszy od listów wymienianych przez niego z redakcjami najważniejszych polskich czasopism na uchodźstwie²³, a skończywszy na wielogłosach epistolograficznych między Mackiewiczami a zaprzyjaźnionymi z nimi ważnymi postaciami emigracji²⁴. Te obszernie czarne księgi stanowią całe kopalnie nowych faktów dotyczących biografii i poglądów pisarza, jego procesu twórczego i tajników

¹⁷ Józef Mackiewicz, *Nudis verbis* (Londyn: Kontra, 2003); Józef Mackiewicz, *Szabla i palka gumowa* (Londyn: Kontra, 2015); Józef Mackiewicz, *Wielkie tabu i drobne fałszerstwa* (Londyn: Kontra, 2015); Józef Mackiewicz, *Wieszać czy nie wieszać?* (Londyn: Kontra, 2015).

¹⁸ Myślę tu o częściach tomów *Nie wychylać się!* oraz *Wrzaski i bomby* zawierających także publicystykę powstałą w trakcie II wojny światowej i po jej zakończeniu.

¹⁹ Józef Mackiewicz, *Prawda w oczy nie kole* (Londyn: Kontra, 2002); Józef Mackiewicz, *Optymizm nie zastąpi nam Polski* (Londyn: Kontra, 2005); Józef Mackiewicz, *Nudis verbis. Supplement* (Londyn: Kontra, 2017).

²⁰ Zob. Michał Bąkowski, „Wstęp do bibliografii, czyli na początku było «Słowo»”, w: Józef Mackiewicz, *Nudis verbis* (Londyn: Kontra, 2003), 517–549; Michał Bąkowski, „Wstęp do bibliografii, czyli o roli donosów policyjnych w badaniach literackich”, w: Józef Mackiewicz, *Nudis verbis*, wyd. 2 (Londyn: Kontra, 2017), 533–565.

²¹ Józef Mackiewicz, *Tajemnica żółtej willi i inne opowiadania* (Londyn: Kontra, 2015).

²² Józef Mackiewicz, *Sprawa mordu katyńskiego. Ta książka była pierwsza* (Londyn: Kontra, 2009).

²³ Józef Mackiewicz i Barbara Toporska, *Listy do Redaktorów „Wiadomości”* (Londyn: Kontra, 2010); Józef Mackiewicz i Barbara Toporska, *Listy do i od Redakcji „Kultury”* (Londyn: Kontra, 2015).

²⁴ Józef Mackiewicz, Barbara Toporska i Paweł Jankowski, *Listy* (Londyn: Kontra, 2017); Józef Mackiewicz, Barbara Toporska i Juliusz Sakowski, *Listy* (Londyn: Kontra, 2019); Józef Mackiewicz, Barbara Toporska, Michał Chmielowiec i Irena Chmielowcowa, *Listy* (Londyn: Kontra, 2020); Józef Mackiewicz, Barbara Toporska i Janusz Kowalewski, *Listy* (Londyn: Kontra, 2020); Józef Mackiewicz, Barbara Toporska i Michał K. Pawlikowski, *Listy* (Londyn: Kontra, 2022). Edycję listów pisarza wieńczą, jak dotychczas (2025), wspomniane wyżej tomy korespondencji Mackiewicza z różnymi polskimi (*Wielka niewiadoma*) i rosyjskimi adresatami (Mackiewicz, Woyciechowski, Kowarda i in., *Listy*).

warsztatu, a także konkretnych wątków ideowych i literackich tej olbrzymiej spuścizny²⁵.

Jeśli jednak zapytalibyśmy, czy dokonał się dzięki tym publikacjom jakiś zasadniczy przełom w wizerunku autora *Lewej wolnej*, to musimy na tak postawione pytanie odpowiedzieć negatywnie. Pierwotny rys sylwetki pisarza, znany już na progu wolnej recepcji, był wyrazisty i nie zmienił się zasadniczo. Uzyskaliśmy natomiast, czytelnicy i badacze, trudne do przecenienia oraz niezwykle ciekawe uzupełnienia jego twórczości. Ten dodatkowy materiał silnie zachęca natomiast, aby popatrzeć na tę prozę z innych niż dotychczas punktów widzenia.

GEOPOETYKA, EKOKRYTYKA, POETYKA SENSUALNA

Ogromna, niedawno opublikowana, publicystyka autora *Kontry* pozwala uzmysłowić sobie jasno, że właściwie nie mamy w naszej tradycji drugiego pisarza, który w porównywalny do Mackiewicza sposób „obmapowałby” literacko ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jeśli mówiło się o *Panu Tadeuszu*, że zakonserwował czy nawet zmityzował Polskę szlachecką oraz wielonarodową I Rzeczypospolitą, to Mackiewicz niewątpliwie dokonał analogicznego opisanie tego terytorium sto lat później, zresztą nie bez wielu wyraźnych korekt. Koncentrował się nie tyle na pozostałościach kultury szlacheckiej, ile na szczegółowym obrazie życia wszystkich warstw społecznych, w tym zwłaszcza tych najbardziej bezbronnych i najuboższych, a często pomijanych w ujęciach romantycznych.

Takie spojrzenie otwiera tak silnie eksponowaną współcześnie perspektywę **geopoetyki**, która może przyczynić się do zupełnie nowego pokazania dynamiki Mackiewicza w ujmowaniu miejsca, poczynawszy od jego stosunku do tradycji (zwłaszcza romantycznej²⁶), poprzez własne oryginalne oznaczenie i funkcjonalizowanie krajobrazu (miejsca autobiograficzne), aż po swoiste efekty oddziaływania jego twórczości w postaci nowych miejsc symbolicznych i miejsc pamięci (np. Czarny Bór pod Wilnem, Ponary). Proza Mackiewicza (zarówno publicystyczna, jak i literacka) wyrasta bezpośrednio ze

²⁵ Nieco więcej na ten temat piszę w szkicu: Adam Fitas, „Twórczość Józefa Mackiewicza – nowe źródła i nowe perspektywy badawcze”, w: *Sam jeden i inni. Wrocławskie odczytania twórczości Józefa Mackiewicza*, red. Małgorzata Misiak (Warszawa: IPN, 2024), 29–39.

²⁶ Zob. na ten temat ostatnio opublikowaną książkę Bałzewskiej *Józef Mackiewicz a tradycja romantyczna*.

związku między geografią a pisarstwem: relacja ta wpisuje się w naczelną matrycę światopoglądową pisarza, czyli ideę krajową (przekonanie o wadze i doniosłości tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego jako jednego i niepodzielnego terytorium). Kluczowym pojęciem w tym aspekcie, które koresponduje zarówno ze światami przedstawionymi przez Mackiewicza, jak i z geopolityką, może stać się kategoria **pejzażu**. Łączy ona to, co naturalne, z tym, co kulturowe, to, co czasowe (historyczne), z tym, co przestrzenne, a u Mackiewicza jest nośnikiem specyficznego rodzaju patriotyzmu, który – w odróżnieniu od umiłowania narodu czy doktryny – akcentuje afirmację całego doświadczanego krajobrazu z ludźmi, zwierzętami, roślinami, zjawiskami atmosferycznymi, klimatem etc. Ten sposób myślenia wyraźnie odpowiada założeniom jednego z twórców geopolityki (Kennetha White'a), którego interesowały nie narody rozumiane wąsko i politycznie, ale swoiste przestrzenie kulturowe niepokrywające się z granicami etnicznymi²⁷. Krajowość jako postawa autora *Buntu rojstów* nie ma charakteru jedynie deklaracyjnego, ale stanowi bardzo silnie zinterioryzowany i konsekwentnie stosowany aspekt jego strategii pisarskiej. Bieguny tej postawy można zarysować już na wstępie tak zaprojektowanych badań: od tworzenia retrospektywnej utopii charakterystycznej dla literatury kresowej po projekt utopii prospektywnej, zdolnej przeciwstawić się XX-wiecznym totalitaryzmom (zwłaszcza komunizmowi) i innym (także dzisiejszym) zakusom ideologii czy polityki zawłaszczającym pejzaż.

W tak zakrojonych badaniach ważne miejsce powinno się znaleźć także dla **refleksji ekokrytycznej**. Warto sobie uzmysłwić, że Mackiewicz to jeden z pierwszych polskich autorów świadomych zagadnień związanych z zagrożeniami środowiska naturalnego, które niosą za sobą ideologie i wojny XX wieku. Świadomość ta jest również zinterioryzowanym aspektem jego tekstów i pozostaje – mimo pewnych prób²⁸ – problemem do interpretacji. Myślę tu zarówno o florze, jak i faunie, a także o innych nieantropomorficznych elementach krajobrazu. Kategoria pejzażu doskonale akcentuje również te aspekty rzeczywistości, a zwrócenie na nie większej uwagi prowadzi do stopniowego odkrywania nowego komponentu znamiennego dla pisarza realizmu. Ma on charakter nie tylko realizmu dokumentarnego, na który dotychczas zwracano

²⁷ Zob. Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* (Kraków: Universitas, 2014).

²⁸ Już w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku uwagę na te aspekty prozy Mackiewicza w kilku drobnych tekstach zwracał Olaf Swolkień, a ostatnio do problematyki tej nawiązała szerzej Bałżewska (*Przestrzeń totalitarnego zniewolenia*).

uwagę, lecz także pewne wyraźne cechy realizmu ekologicznego²⁹. Trzeba go dzisiaj niewątpliwie łączyć z krytyką człowieczego samouwielbienia i spojrzeniem w stronę współhumanizmu, w którym – na równych prawach – w pejzażu uczestniczą ludzie, zwierzęta i rośliny.

W analizie obrazowania tego geopoetycznego i ekologicznego świata powinny także zostać wykorzystane badania **sensualnych aspektów słowa**. Od dawna wiadomo, że zmysłowy obraz jest fundamentalnym sposobem komunikacji literackiej, ale dopiero od niedawna zaczęto szerzej i wnikliwiej pisać o wzrokowych, audialnych, taktylnych, zapachowych czy smakowych aspektach wypowiedzi werbalnych oraz o ich wymiarze polisensorycznym³⁰. W opisach przyrody i pejzażu, notowanych u Mackiewicza od najwcześniejszych jego prób deskrypcji, kwestia ta wydaje się szczególnie ważna. Nie chodzi tu jedynie o umiejętność niezwykle subtelnego i estetycznego oddania stanu rzeczy: klimatu, obrazu roślin czy zwierząt, charakteru takiego czy innego krajobrazu. Autor *Buntu rojstów* potrafi umiejętnie połączyć ze sobą różne doświadczenia zmysłowe, a także poddać je przemyślanej hierarchii. Sensualne i emocjonalne reakcje na pejzaż płynnie łączą się u niego zarówno z problematyką zakreślaną ramami geopoetyki, jak i z kwestiami empatii wobec przyrody i środowiska naturalnego. Mam tu na myśli literacką geografę sensoryczną z jednej strony (na przykład dla Mackiewicza Wielkie Księstwo Litewskie przede wszystkim inaczej pachnie od Korony), a z drugiej – oddawanie głosu samej przyrodzie i znamiennej jej pedagogice ukrytej w poetyce jego tekstów. Ileż to razy natura okazywała się w tej prozie dużo mądrzejsza od ludzi, ponieważ pozostawała wierna swojej istocie. Ileż razy kontemplacja jej wymiaru polisensorycznego prowadziła do sensu głębszego w ujęciu rzeczywistości, sensu przekraczającego nieraz wszystko to, co zmysłowe, i wyzwalającego pytania metafizyczne czy nawet eschatologiczne.

Naturalnie, geopoetyka, ekokrytyka czy poetyka sensualna to nie wszystkie współczesne perspektywy badawcze, które w moim przekonaniu pomogłyby zobaczyć Mackiewicza jako pisarza nowoczesnego oraz – co szczególnie istotne – umożliwiłyby odkrycie nie dość widocznych dotąd aspektów tej twórczości³¹.

²⁹ Zob. Anna Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej* (Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, 2016).

³⁰ Zob. w tym aspekcie materiały powstałe w toku projektu badawczego: *Sensualność w kulturze polskiej. Przedstawienia zmysłów człowieka w języku, piśmiennictwie i sztuce od średniowiecza do współczesności*, dostęp 13.03.2026, <https://sensualnosc.bn.org.pl/>.

³¹ Interesującą perspektywę badań z zakresu „socjologii rzeczy” zarysowała na przykład ostatnio swoimi krótkimi, ale inspirującymi wglądami w rozmaite drobiazgi, przedmioty i motywy oraz ich wielopoziomowe znaczenia w świecie prozy Mackiewicza Bałżewska (*Miejsca i rzeczy*).

Jeśli tu pozwalam sobie szczególnie wyróżnić trzy wymienione wcześniej optyki literaturoznawcze, to dlatego, że według mnie można je sensownie połączyć w jeden syntetyczny i spójny projekt badawczy. W dalszej części przedstawiam krótko możliwą problematyzację i projekt takiego przedsięwzięcia³².

KRAJ

Obraz kraju o szerokich horyzontach, z wieloma dzikimi i niedostępnymi miejscami oraz charakterystycznym klimatem, a także konkretną florą i fauną wypełnia wiele opisów Mackiewicza zarówno w jego relacjach autobiograficznych czy reporterskich, jak i w opowiadaniach czy powieściach. Tytuł zbioru reportaży z 1938 r. – *Bunt rojstów* – oznacza w istocie sprzeciw ludzi zamieszkujących ziemię byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec polityki niszczącej odwieczną tradycję tych ziem, bunt całego kraju, którego naturalnym wyróżnikiem i symbolem staje się rojst. Jeśli dodamy do tego zbioru reportaży ogromny materiał z wydanych w ostatnich latach tomów publicystyki międzywojennej Mackiewicza, powstanie doprawdy imponujący obraz – jedyna taka w naszej tradycji panorama ludzi, problemów i przyrody tego terytorium. Tak dokonuje się u Mackiewicza z jednej strony wieloaspektowe unaocznienie ziemi rodzimej, z drugiej – swoista mitologizacja znajomego, doświadczanego od dzieciństwa środowiska życia. W tej ewokacji niebagatelną rolę odgrywają składniki sensualne pejzażu (krajobraz równinny, lesisty, chmurny i wietrzny). Innymi słowy, Mackiewicz traktuje Wielkie Księstwo Litewskie jako geograficznie i klimatycznie odrębną, zwłaszcza od świata zachodniego, grupę ekosystemów, która stanowi o jednolitości i wewnętrznej spójności tego obszaru. Jest on kojarzony przy tym przez autora *Kontry* nie tyle z konkretnymi miejscami, ile z ich zmysłowymi ekwiwalentami, wśród których pierwszorzędną rolę odgrywa – synestezyjnie ujęty – powiew wiatru niosący zapach kraju. Ważnymi składnikami tej całości stają się właśnie elementy środowiska naturalnego, a zwłaszcza – najbardziej wyraziste, sensualne jego wizytówki, które kształtowały tożsamość konkretnego terytorium od wieków i tworzyły jego autonomię czy odrębność. Znakomita większość prozy Mackiewicza to, z jednej strony, wielka apologia symbolicznie rozumianych

³² W nieco szerszym ujęciu przedstawiam tę próbę w szkicu: Adam Fitas, „Zrozumieć pejzaż, czyli klucz do (geo)poetyki twórczości Józefa Mackiewicza”, w: *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice*, red. Małgorzata Ptaśńska (Warszawa: IPN, 2024), 167–181.

rojstów (lasów, pól i wiatru), z drugiej opis dramatycznych ich losów w pierwszej połowie XX wieku.

Taki obraz kraju nie rodzi się w izolacji, ale pozostaje w nieustannym dialogu z polską tradycją widzenia „kresów” (zwłaszcza romantyczną, od Mickiewicza do Wincentego Pola), a także z ich zupełnie innym obliczem w II Rzeczypospolitej. Jako efekt tego dialogu powstaje coś na kształt nowego *Pana Tadeusza*, który tworzył mit polskiego dworu czy puszczy. Nawiązując do tego obrazu, ale i go modyfikując oraz uzupełniając, Mackiewicz kreuje nową mitologię „krajową”, w której z jednej strony Wielkie Księstwo Litewskie staje się jednym wielkim autobiograficznym miejscem pamięci, z drugiej – na jego terenie powstają liczne mniejsze i nacechowane emocjonalnie takie miejsca, z Wilnem na czele. Interesujące są szczególnie sposoby konstruowania przez Mackiewicza tego kulturowego terytorium rodzimego, zwłaszcza jeśli analizę rozpoczyna się od detali pejzażowych, zarówno przyrodniczych (rojst, puszcza, zwierzęta, klimat, wiatr etc.), jak i cywilizacyjnych (np. rodzaj końskiej uprzęży, sposoby gospodarowania, ubiór, codzienne zachowania i przedmioty).

IDEOLOGIA (POLITYKA)

Spotkanie historii z naturą w tekstach pisarza można ująć jako zderzenie nowej rzeczywistości dziejowej, rozpoczynającej się dla Mackiewicza wraz z rewolucją bolszewicką, z jakościowo inną historią XIX wieku (i czasami wcześniejszymi). Tę ostatnią pisarz charakteryzuje (dodajmy: nieco utopijnie) jako stan solidarnego, a nawet symbiotycznego współzycia człowieka i pejzażu. W rozbudowanym opisie Puszczy Rudnickiej z *Drogi donikąd* wielonarodowa i wielowyznaniowa kultura znajduje sobie wygodne miejsce w charakterystycznym dla kraju środowisku naturalnym. Minarety z półksiężycem są spotykane „wśród sosen północnych”, krymscy Karaimi zasiadają „nad potrójnym jeziorem”, sekty zaś panoszą się „wśród lasów i bagien”³³. Różnorodność charakterystyczna dla przyrody ma swoje odbicie w różnorodności cywilizacyjnej i kulturowej. Między jedną a drugą sferą zachodzi – co szczególnie podkreśla refleksja ekokrytyczna – obopólna relacja i wymiana. Natura zostaje dowartościowana empatycznym okiem człowieka, a on sam zyskuje w jej her-

³³ Józef Mackiewicz, *Droga donikąd*, wyd. 6 (Londyn: Kontra, 2022), 18.

metycznym głose niespodziewanego sojusznika. W opisach natury Mackiewicz kładzie nacisk między innymi właśnie na jej polisensoryczną **wyjatkowość i różnorodność**, a także **wolność i otwartość**. Swobodne i niebaczne na granice polityczne są nie tylko tak często wędrujące po niebach Mackiewicza ptaki czy księżyc, lecz także wiatry wiosenne czy zimowe i gnane nimi obłoki oraz świty i zachody słońca, dalekie od sztucznych norm czasowych wprowadzanych przez człowieka. Otwartość z kolei podkreśla szerokość horyzontów, mobilność bohaterów, sprzężenie ruchu i wolności. Sam „nomadyczny” charakter tekstów Mackiewicza (zwłaszcza reportaży), z przekraczaniem wielu sztucznych granic, wprost sugeruje tę cechę rodzimej przestrzeni. Podkreślanie w opisach natury polisensoryczności, wielostronnego i dynamicznego ruchu oraz naturalnego otwarcia stanowi artystyczny kontrast dla świata, którym zawładnęła jednolita, znieruchomiła i sztucznie zamykana przestrzeń.

Ekologiczna czystość i różnorodność przyrody, a także jej polisensoryczne piękno to podstawowe zjawiska kontrastujące z jednoznacznie koniunkturalnym, prymitywnym, szarym i płasko zamkniętym działaniem polityków, w tym przede wszystkim ideologów totalitarnych. Intrygujące w tym aspekcie okazuje się zwłaszcza analityczne zestawienie występujących często obok siebie w prozie Mackiewicza sensualnych opisów przyrody czy pejzażu z suchymi rozkazami, okólnikami czy innymi dokumentami, które nie tylko w swojej treści, lecz także w stylu brzmią fałszywie w zestawieniu z pulsującą życiem rzeczywistością.

Osobną kwestię stanowi bardzo interesujące zbliżenie, którego Mackiewicz dokonuje między zorganizowaną machiną ludobójstwa a rzeźnią zwierząt (np. w głośnym raporcie *Ponary – „Baza”*), a szerzej: między cierpieniem odczuwanym przez to, co nieludzkie (zwierzęta, rośliny), a cierpieniem człowieka. Autor *Buntu rojstów* jako jeden z pierwszych poruszył te zagadnienia na długo przed współczesną refleksją głoszącą, że kategoria ofiary nie jest zarezerwowana wyłącznie dla ludzi.

TRANSCENDENCJA

Wstawało właśnie słońce z lasów pokrywających kraj. Na każdym listeczku lśniła rosa, o której powszechnie mówi się, że jest srebrna, choć w istocie swej nijaka, nieziemska, z nieba spadła, i dlatego tak orzeźwiająca. Ptaki na drzewach robiły razem z nimi [bohaterami powieści] swą poranną toaletę smarując dziobem pióra

i głośno usiłując przekonać się nawzajem, że na świecie jest radośnie. W rzeczywistości tylko zwierzęta albo bardzo doświadczeni ludzie wiedzą, w jakim stopniu radość zależy od stanu pogody³⁴.

W tym opisie zostały zasygnalizowane i związek przyrody z ziemią rodzimą narratora, i aktywna rola pejzażu w zdarzeniach, i wskazane wcześniej jego cechy, przeciwstawiane praktykom ideologicznym. Opowiadacz podkreśla przy tym także pewną nieuchwytność zjawisk natury, ich tajemniczość, nieziemskość.

Polisensoryczne opisy pejzażu, w których natura łączy się z kulturą, a także opisy samej przyrody są u Mackiewicza często nie tylko punktem wyjścia do rozważań o konkretnym miejscu (krajnie, kraju) czy do refleksji o opozycjach między światem przyrodzonym a koniunkturalnym, lecz także zapalnikiem pytań metafizycznych. Uruchamiana w nomadycznej poetyce pisarza (pełnej dziennych i nocnych wędrówek w najbardziej odległe i dzikie tereny) perspektywa wertykalna, w której ludziom towarzyszą zwierzęta, rośliny oraz inne elementy pejzażu (chmury, wiatr, ciała niebieskie etc.), prowadzi do zadumy nad naturą świata i pytań o istotę wszystkiego, a także do pytań o Boga. Ptaki u góry, a kraj na dole, chmury i druty telegraficzne, Bóg patrzący spoza obłoków na ludzką zbrodnię, człowiek w rojstach i żurawie w przestworzach etc. Podobne ujęcia tworzą specyficzną oprawę zdarzeń przedstawianych przez Mackiewicza, gdzie wszystko, co dzieje się na ziemi, zostaje umieszczone w bardzo ogólnym, kosmicznym planie, przekraczającym przedstawione wypadki i odsyłającym do pewnego wzroku zewnętrznego, który jako jedyny ma pełną wiedzę o naturze i sensie rzeczywistości. W szczegółowych analizach można się zastanowić nad owymi pejzażowymi „szyframi transcendencji”, a także nad interesującą w pismach Mackiewicza figurą Boga jako świadka, który co prawda nie ingeruje w toczące się wypadki, ale jednocześnie rejestruje i chowa wszelkie zdarzenia – jak tytułowy fotograf z noweli prozaika – w swojej nieskończonej pamięci.

BIBLIOGRAFIA

- Bałżewska, Katarzyna. *Józef Mackiewicz a tradycja romantyczna*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2025.
- Bałżewska, Katarzyna. *Miejsca i rzeczy. Szkice o twórczości Józefa Mackiewicza*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2024.

³⁴ Mackiewicz, *Droga donikąd*, 15.

- Bałżewska, Katarzyna. *Przestrzenie totalitarnego zniewolenia. Doświadczenie wojny i okupacji w twórczości Józefa Mackiewicza*. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2020.
- Barcz, Anna. *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, 2016.
- Bąkowski, Michał. „Wstęp do bibliografii, czyli na początku było «Słowo»”. W: Józef Mackiewicz, *Nudis verbis*, 517–549. Londyn: Kontra, 2003.
- Bąkowski, Michał. „Wstęp do bibliografii, czyli o roli donosów policyjnych w badaniach literackich”. W: Józef Mackiewicz, *Nudis verbis*, wyd. 2, 533–565. Londyn: Kontra, 2017.
- Bolecki, Włodzimierz. *Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu. Zarys monograficzny*. Wyd. 2 uzupeł., popr. i rozsz. Kraków: Arcana, 2007.
- Eberhardt, Grzegorz. *Pisarz dla dorosłych. Opowieść o Józefie Mackiewiczu*. Wrocław: „Lena” – Stowarzyszenie „Solidarność Walcząca”, 2008.
- Fitas, Adam. *Model powieści Józefa Mackiewicza*. Lublin: TN KUL, 1996.
- Fitas, Adam. *Patriota pejzażu. Studia i szkice do portretu Józefa Mackiewicza*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Fitas, Adam. „Twórczość Józefa Mackiewicza – nowe źródła i nowe perspektywy badawcze”. W: *Sam jeden i inni. Wrocławskie odczytania twórczości Józefa Mackiewicza*, red. Małgorzata Misiak, 29–39. Warszawa: IPN, 2024.
- Fitas, Adam. *Tylko prawda jest ciekawa. O twórczości Józefa Mackiewicza*. Kraków–Warszawa: Instytut Literatury–Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2019.
- Fitas, Adam. „Zrozumieć pejzaż, czyli klucz do (geo)poetyki twórczości Józefa Mackiewicza”. W: *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice*, red. Małgorzata Ptaszińska, 167–181. Warszawa: IPN, 2024.
- Kozłowska, Nina i Małgorzata Ptaszińska, red. *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej*. Warszawa: IPN, 2011.
- Lewandowska, Ilona i Andrzej Pukszt, red. *Wilnianie, świadkowie Katynia, emigranci. Stanisław Swianiewicz i Józef Mackiewicz*. Wilno: Instytut Polski w Wilnie–Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie” im. Jana Olszewskiego–Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2023.
- Lewandowski, Waclaw. *Józef Mackiewicz. Artyzm. Biografia. Recepcja*. Londyn: Kontra, 2000.
- Łukomski, Grzegorz. *Józef Mackiewicz (1902–1985). Antykomunizm jako imperatyw kategoryczny*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2022.
- Łukomski, Grzegorz. *Józef Mackiewicz (1902–1985). Intelktualista u źródeł antykomunizmu ideowego*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2019.
- Maciąg, Kazimierz. *Sam jeden. Józef Mackiewicz – pisarz i publicysta*. Warszawa: IPN, 2021.
- Mackiewicz, Józef. *Bulbin z jednosielca*. Londyn: Kontra, 2001.
- Mackiewicz, Józef. *Droga donikąd*. Wyd. 6. Londyn: Kontra, 2022.
- Mackiewicz, Józef. *Fakty, przyroda i ludzie*. Londyn: Kontra, 1984.
- Mackiewicz, Józef. *Gest rycerskiej tradycji*. Londyn: Kontra, 2020.
- Mackiewicz, Józef. *Najstarsi tego nie pamiętają ludzie*. Londyn: Kontra, 2021.
- Mackiewicz, Józef. *Nie wychylać się!*. Londyn: Kontra, 2021.
- Mackiewicz, Józef. *Nudis verbis*. Londyn: Kontra, 2003.

- Mackiewicz, Józef. *Nudis verbis. Supplement*. Londyn: Kontra, 2017.
- Mackiewicz, Józef. *Okna zatłkane szmatami*. Londyn: Kontra, 2002.
- Mackiewicz, Józef. *Optymizm nie zastąpi nam Polski*. Londyn: Kontra, 2005.
- Mackiewicz, Józef. *Prawda w oczy nie kole*. Londyn: Kontra, 2002.
- Mackiewicz, Józef. *Sprawa mordu katyńskiego. Ta książka była pierwsza*. Londyn: Kontra, 2009.
- Mackiewicz, Józef. *Szabla i pałka gumowa*. Londyn: Kontra, 2015.
- Mackiewicz, Józef. *Tajemnica żółtej willi i inne opowiadania*. Londyn: Kontra, 2015.
- Mackiewicz, Józef. *Wielkie tabu i drobne fałszerstwa*. Londyn: Kontra, 2015.
- Mackiewicz, Józef. *Wieszać czy nie wieszać?* Londyn: Kontra, 2015.
- Mackiewicz, Józef. *Wrzaski i bomby*. Londyn: Kontra, 2021.
- Mackiewicz, Józef i Barbara Toporska. *Droga Pani...* Londyn: Kontra, 1984.
- Mackiewicz, Józef i Barbara Toporska. *Listy do i od Redakcji „Kultury”*. Londyn: Kontra, 2015.
- Mackiewicz, Józef i Barbara Toporska. *Listy do Redaktorów „Wiadomości”*. Londyn: Kontra, 2010.
- Mackiewicz, Józef i Barbara Toporska. *Wielka niewiadoma. Listy do i od różnych osób*. Londyn: Kontra, 2022.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska i Paweł Jankowski. *Listy*. Londyn: Kontra, 2017.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska i Janusz Kowalewski. *Listy*. Londyn: Kontra, 2020.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska i Michał K. Pawlikowski. *Listy*. Londyn: Kontra, 2022.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska i Juliusz Sakowski. *Listy*. Londyn: Kontra, 2019.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska, Michał Chmielowiec i Irena Chmielowcowa. *Listy*. Londyn: Kontra, 2020.
- Mackiewicz, Józef, Barbara Toporska, Stasys Lozoraitis i Wincenta Lozoraitis. *Listy*. Londyn: Kontra, 2025.
- Mackiewicz, Józef, Sergiusz Woyciechowski, Borys Kowerda i in. *Listy*. Londyn: Kontra, 2024.
- Malewski, Jerzy [Włodzimierz Bolecki]. *Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewicz*. Kraków: Arka, 1991.
- Misiak, Małgorzata, red. *Sam jeden i inni. Wrocławskie odczytania twórczości Józefa Mackiewicza*. Warszawa: IPN, 2024.
- Platt, Dobrosława, red. *„Piękno i smutek tych wszystkich rzeczy...” Józef Mackiewicz. Materiały z sesji naukowej, zorganizowanej z okazji 80 lat działalności Biblioteki Polskiej POSK w Londynie*. Londyn: Biblioteka Polska POSK, 2023.
- Ptasińska, Małgorzata, red. *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice*. Warszawa: IPN, 2024.
- Ruchniewicz, Krzysztof i Marek Zybur, red. *Józef Mackiewicz (1902–1985). Świadek „krótkiego stulecia”*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2013.
- Rybicka, Elżbieta. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas, 2014.
- Sensualność w kulturze polskiej. Przedstawienia zmysłów człowieka w języku, piśmiennictwie i sztuce od średniowiecza do współczesności*. Dostęp 13.03.2026. <https://sensualnosc.bn.org.pl/>.

- Stoff, Andrzej. „Wartości sytuacyjne dzieła literackiego”. W: *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze. Studia*, red. Stefan Sawicki i Andrzej Tyszczyk, 111–135. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1992.
- Supruniuk, Mirosław A. „Antykomunista w drugim obiegu, czyli dlaczego Józef Mackiewicz nie pisał do podziemnej prasy w Polsce”. W: *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo. Studia i szkice*, red. Małgorzata Ptańska, 214–230. Warszawa: IPN, 2024.
- Surynt, Izabela. „Dzika kraina bagien i rojstów. O konstrukcjach Wschodu w reportażach Józefa Mackiewicza”. W: *Józef Mackiewicz (1902–1985). Świadek „krótkiego stulecia”*, red. Krzysztof Ruchniewicz i Marek Zybura, 41–71. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2013.
- Zadencka, Maria. *Obrazy suwerenności. O wyobraźni politycznej w literaturze polskiej XIX i XX wieku*. Warszawa: IBL PAN, 2007.
- Zadencka, Maria. *W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Florian Czarnyszewicz, Michał Kryspin Pawlikowski, Maria Czapska, Czesław Miłosz, Józef Mackiewicz*. Uppsala: Uppsala University, 1995.
- Zybura, Marek, red. *Józef Mackiewicz i krytycy. Antologia tekstów*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2009.
- Zybura, Marek, red. *Nad twórczością Józefa Mackiewicza*. Warszawa: Baza, 1990.